

УДК 94(476):332.21

UDC 94(476):332.21

СТАН ПАНСКОЙ ГАСПАДАРКІ БЕЛАРУСІ НАПЯРЭДАДНІ АДМЭНЫ ПРЫГОНУ

STATE OF LANDLORDS' HOUSEHOLD OF BELARUS BEFORE ABOLITION OF SERFDOM

А. Ф. Рацько,

*кандыдат гістарычных навук,
дацэнт кафедры гісторыі Беларусі
і славянскіх народаў БДПУ*

A. Ratsko,

*Candidate of History, Associate Professor
of the Department of History of Belarus
and Slavic Nations, BSPU*

Паступіў у рэдакцыю 06.04.16.

Received on 06.04.16.

У артыкуле аналізуецца стан памешчыцкай гаспадаркі Беларусі напярэдадні адмены прыгону. Аналізуецца асаблівасці гаспадаркі памешчыкаў Беларусі ў параўнанні з карэннымі расійскімі губернямі, паказваецца, што да сярэдзіны XIX ст. у сацыяльна-эканамічным жыцці беларускіх губерняў адбываюцца важныя змены. Вызначаюцца фактары, уплываўшыя на эвалюцыю матэрыяльнага становішча і тэмпы ўключэння дваранства ў новыя капіталістычныя адносіны. Падкрэсліваецца роля памешчыкаў-прадпрымальнікаў як носьбітаў тэхніка-эканамічнага развіцця сельскай гаспадаркі краю. Робіцца выснова, што ў сярэдзіне XIX ст. памешчыцкая гаспадарка Беларусі заставалася ў значнай ступені жыццяздольнай і не знаходзілася ў стане глабальнага крызісу.

Ключавыя словы: памешчыцкая гаспадарка, прыгоннае права, памешчыкі-прадпрымальнікі, таварна-грашовыя адносіны, інтэнсіфікацыя сельскагаспадарчай вытворчасці.

The article analyzes the state of the landlords' economy of Belarus before the abolition of serfdom. It reveals the features of landlords' economy of Belarus compared to the native Russian provinces. It is marked that by the middle of the XIX century the important changes in the social-economic life of the Belarusian provinces had been taking place. The factors influencing the evolution of economic conditions and the rates the of inclusion of nobility into new capitalistic relations are defined. The role of landlords-entrepreneurs as the carriers of technical-economic development of agriculture of the country is being emphasized. The conclusion has it that in the middle of the XIX century landlords' household of Belarus remained viable to a large degree and wasn't in the state of global crisis.

Keywords: landlords' economy, serfdom, landlords-entrepreneurs, commodity-money relations, intensification of agricultural industry.

Уводзіны. Да сярэдзіны XIX ст. становішча зямельнага ўласніка абумоўлівала пануючую пазіцыю дваранства Беларусі, пад кантролем якога знаходзіліся амаль што ўсе асноўныя галіны народнай гаспадаркі краю. Выкарыстанне некаторымі памешчыкамі перадавых форм вядзення гаспадаркі, імкненне аптымальна ўкласці свае капіталы прыводзілі нават да з'яўлення ў краі памешчыкаў-прадпрымальнікаў. Даследаванне ўзроўню развіцця панскай гаспадаркі Беларусі ў сярэдзіне XIX ст. мае вялікае значэнне для вывучэння пытання аб крызісе феадальна-прыгонніцкага ладу і зараджэнні новых капіталістычных адносін.

Пэўныя аспекты стану дваранскай гаспадаркі Беларусі да сярэдзіны XIX ст. знайшлі адлюстраванне ў даследаваннях М. М. Улашчыка [1], П. Р. Казлоўскага [2], У. І. Пічэты [3], В. У. Чапко [4], М. Ф. Болбаса [5], В. П. Панюціча [6; 7], А. Кіштымава [8] і інш. Аднак у савецкай гісторыяграфіі панавала думка аб тым, што дваранская гаспадарка як Беларусі, так і ўсёй Расійскай імперыі напярэдадні ліквідацыі пры-

гону знаходзілася ў стане перманентнага крызісу, што стала прычынай «ініцыятывы» мясцовых памешчыкаў вызваліць сялян. Таму пытанне адносна стану памешчыцкай гаспадаркі ў Беларусі ў перадрэформенны перыяд па-ранейшаму застаецца актуальным і патрабуе далейшай паглыбленай распрацоўкі.

Улічваючы гэта, мы паставілі задачу прааналізаваць стан памешчыцкай гаспадаркі Беларусі напярэдадні адмены прыгону. У прыватнасці, у рабоце дэталёва аналізуецца асаблівасці гаспадаркі памешчыкаў Беларусі ў параўнанні з карэннымі расійскімі губернямі. Асаблівая ўвага надаецца аналізу ўключэння дваранства ў новыя капіталістычныя адносіны, з'яўленню і дзейнасці памешчыкаў-прадпрымальнікаў.

Асноўная частка. Па сваім гаспадарчым становішчы Беларусь у першай палове XIX ст. займала асобае месца ў складзе Расійскай імперыі: гэта быў рэгіён, на які моцна ўздзейнічалі культурныя ўплывы Захаду. Беларускія землі знаходзіліся нібыта «на размытай мяжы

паміж польскім і рускім мірамі...» [9, с. 340–349]. Сітуацыя ў аграрным сектары эканомікі Беларусі ў сярэдзіне XIX ст. мела больш агульных рысаў з тагачаснай сельскай гаспадаркай Польшчы і Прыбалтыкі, чым вялікарускіх губерняў. Асноўным адрозненнем ад агульнарасійскай мадэлі стала захаванне і ўстойлівае развіццё тут буйных і сярэдніх памешчыцкіх гаспадарак. Зямля з'яўлялася асноўным сродкам сельскагаспадарчай вытворчасці. Да адмены прыгону памешчыцкае землеўладанне ў краі было безраздзельна пануючым. Да 1861 г. памешчыкам пяці заходніх губерняў належала 16 071,1 тыс. дзес. зямлі, або 66,8 % зямельнай плошчы. У цэлым па еўрапейскай частцы Расіі ўдзельная вага памешчыцкага землеўладання была значна ніжэй – 24,7 % [7, с. 67]. На фоне абшчыннай Вялікаросіі нязвычай і ненатуральнай уяўлялася практыка падворнай гаспадаркі і ўласнага землеўладання, што прыводзіла да дыферэнцыяцыі сялянства. Таксама большасць сялян Беларусі належала менавіта памешчыкам, а не дзяржаве. Па матэрыялах 10-й рэвізіі 1858 г., колькасць памешчыцкіх сялян у краі складала 52,6 %, у той час як у Расіі – 36,3 % [4, с. 114].

Яшчэ адной эканамічнай асаблівасцю беларускіх зямель у параўнанні з карэннымі расійскімі губернямі была здача ў арэнду памешчыцкіх і казённых маёнткаў і фальваркаў мясцовай шляхце і дзяржаўным чыноўнікам. Арэндныя дамовы заключаліся часцей за ўсё на тэрмін ад 3 да 12 гадоў. Арэнда стала ў Беларусі адным з самых распаўсюджаных відаў дваранскага прадпрыемства. Пры слаба развітай прамысловасці сродкі, назапашаныя дзякуючы арэндзе, у большасці ішлі на набыццё зямлі [1, с. 209].

Важнай асаблівасцю мадэрнізацыйных працэсаў у Беларусі ў першай палове XIX ст. было тое, што значная частка прамысловых прадпрыемстваў канцэнтравалася не ў гарадах, як гэта было ў краінах Еўропы, а ў сельскай мясцовасці. Акрамя гэтага, рухавіком мадэрнізацыі ў краі была не буржуазія, а ў асноўным дваранства, якому належала вялікая частка прамысловых прадпрыемстваў, права сацыяльна-эканамічнай ініцыятывы [10, с. 37–38].

Да сярэдзіны XIX ст. у сацыяльна-эканамічным жыцці Беларусі адбываюцца важныя змены. У жыццёвы ўклад пачынаюць пранікаць новыя капіталістычныя адносіны, якія пахіснулі асновы старой прыгоніцкай гаспадаркі. Растучы попыт на сельскагаспадарчую прадукцыю ў краінах Заходняй Еўропы і пашырэнне ўнутранага рынку выклікалі паступовы пераход ад замкнёнай натуральнай гаспадаркі да таварна-грашовай. Таварызацыя захапіла галоўным чынам гаспадарку памешчыкаў. Каб павялічыць

колькасць сельскагаспадарчай прадукцыі, патрабавалася паляпшэнне агра-тэхнічнай базы сельскай гаспадаркі на аснове новых капіталістычных адносін. Асобныя беларускія маёнткі сталі месцам праявы эканамічнай ініцыятывы і імкнення гаспадарыць па-новаму.

Большую частку прыбыткаў панскіх маёнткаў давала земляробства. Збожжавыя культуры (жыта, авёс, ячмень) былі асноўным відам таварнай прадукцыі паляводства. Гэтаму спрыяла павелічэнне колькасці гарадскога насельніцтва (да 1861 г. яна дасягала 330 тыс. чал.) [11, с. 16]. Таварнасць сельскай гаспадаркі ўзрастала па прычыне цеснай сувязі памешчыцкай гаспадаркі з унутранымі расійскімі губернямі і з заходнееўрапейскімі рынкамі. Кошты на зерневыя прадукты трымаліся вышэй, чым у астатніх раёнах імперыі. Гэта пабуджала памешчыкаў пашыраць сваю гаспадарку, павялічваць паншчыну і прадуктовыя павіннасці прыгонных сялян. Высокі кошт на прадукты сельскай гаспадаркі трымаўся таксама па прычыне знаходжання на тэрыторыі Беларусі значных кантынентаў войск. У адной толькі Гродзенскай губерні ў 1852 г. знаходзілася да 50 тыс. салдат. Калі ж улічыць семі ваенаслужачых, то лічба значна павялічыцца [12, с. 791–800]. Пэўнай асаблівасцю гаспадаркі беларускіх губерняў было шырокае распаўсюджанне, асабліва ў цэнтральных і заходніх раёнах Беларусі, пасеваў бульбы. Бульба заняла адно з найбольш важных месцаў сярод сельскагаспадарчых культур як у фальварковай гаспадарцы, так і ў гаспадарцы сялян.

У першай палове XIX ст. у земляробстве Беларусі па-ранейшаму панавала трохполле. Аднак яно ўжо не магло забяспечыць найбольш прадпрыемных памешчыкаў неабходнай колькасцю хлеба на продаж. Трохпольны севазварот уяўляў сабой завершаны этап эвалюцыі экстенсіўнага земляробства. У некаторых панскіх гаспадарках паступова ўводзілася чатырохполле, дзе «дзялілі поле на чатыры часткі, з якіх адна засявалася жытам, другая – яравымі хлябамі, трэцяя – бульбай і кармавымі травамі, а чацвёртая застаецца на пару» [13, с. 11]. Распаўсюджанне шматпольнай сістэмы, асабліва павелічэнне бульбянога палетку, патрабавала прымянення штучных угнаенняў. Некаторыя памешчыкі ў якасці эксперыменту ўгнойвалі частку сваіх палёў торфам, мергелем, прымянялі неарганічныя ўгнаенні – гіпс, попел і інш. [4, с. 62].

У многіх панскіх маёнтках Беларусі меліся нескладаныя сельскагаспадарчыя машыны: малацілкі, веялкі, сеялкі, жаткі і інш. Яны ўжываліся пераважна пры тэрміновых работах, калі ўзнікала патрэба ў вялікай колькасці работных рук. У сярэдзіне XIX ст. малацілкі меліся

амаль у кожнага памешчыка [2, с. 240]. Механізацыя сельскай гаспадаркі спрыяла пад'ёму прадукцыйнасці працы, пашырэнню вытворчасці. Сельскагаспадарчыя машыны аказвалася рэнтабельнай толькі пры вялікай колькасці зямлі. Таму малацілкі, веялкі, сеялкі, жаткі і інш. выкарыстоўваліся ў асноўным у буйназемельных памешчыкаў. Прымяненне машын садзейнічала пашырэнню ўнутранага рынку, стымулявала развіццё прамысловасці, павялічвала патрэбы на кваліфікаваных сельскагаспадарчых рабочых.

Захапленне тэхнікай адбілася на распаўсюджанні спачатку на беларускіх і ўкраінскіх, а потым іншых губернях імперыі т. зв. «месячнікаў». Перавод сялян на становішча месячнікаў быў вынікам неадпаведнасці тэхнікі гаспадаркі і форм працы. Зямля месячніка адыходзіла пану, а гаспадарка прыгонніка набывала рабочага, які раз і назаўсёды прымацоўваўся да маёнтка [3, с. 115]. Абслугоўванне сельскагаспадарчых машын патрабавала кваліфікаваных работнікаў, якімі маглі быць не прыгонныя сяляне, незацікаўленыя ў выніках сваёй працы, а маючыя пэўныя навывы батракі. З'яўленне новай тэхнікі сведчыла аб пранікненні ў гаспадарку капіталістычных адносін. Аднак наяўнасць дармавой прыгоннай працы была пераадольнай перашкодай увядзенню машын.

Пачынаючы з 40-х гг. XIX ст. памешчыкі, маёнткі якіх знаходзіліся каля буйных гарадоў і ў іншых раёнах, асабліва ў Віленскай і Гродзенскай губерняў, пачалі пераводзіць сваіх прыгонных з паншчыны на чынш. Асабліва паскорыліся тэмпы пераводу на чыншавую сістэму ў апошнія, перадрэформенныя гады. Усё больш уладальнікі зямель мелі ў сябе батракоў са сваіх жа прыгонных або вольна-наёмных, рабочую жывёлу (коней, валоў) і інвентар (звычайна палешаны) – плугі, бораны, веялкі, малацілкі, частка работ у маёнтках выконвалася з дапамогай гэтых батракоў. Паны пачалі выкарыстоўваць наёмную працу ў сельскай гаспадарцы. Для ўладальнікаў было «выгадна замяніць прыгонных сялян болей ці меней вольнымі рабочымі». Гэтага нідзе ў Расіі, «акрамя Заходняга краю з яго своеасаблівымі эканамічнымі і юрыдычнымі адносінамі, і мабыць яшчэ ў некаторых маларасійскіх мясцовасцях, не назіралася» [14, с. 103–104]. Адмова ад паншчыны і перавод сялян на чынш спрыялі інтэнсіфікацыі сельскагаспадарчай вытворчасці і павышэнню прадукцыйнасці працы ў панскіх гаспадарках, перш за ўсё Заходняй Беларусі. Зразумела, чаму перад памешчыкамі гэтага рэгіёну ў хуткім часе паставяць пытанне аб ліквідацыі прыгону.

Наяўнасць значнай праслойкі безземельных і малаземельных сялян (бабылёў і агароднікаў)

давала магчымасць мясцовым землеўладальнікам шырока ўжываць вольны наём, пераконваючыся ў нявыгаднасці паднявольнай працы. Ужо ў канцы 40-х гг. XIX ст. у маёнтках Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губерняў налічвалася каля 23,5 тыс. душ мужчынскага полу агароднікаў, ці 3,2 % памешчыцкіх сялян. У 1859 г. у гаспадарках сярэдне- і буйнапамесных уладальнікаў (болей за 100 рэвізскіх душ прыгонных) гэтага рэгіёна працавала батракамі 28,9 тыс. бабылёў мужчынскага полу, складаўшых 5,2 % да колькасці сялян, надзеленых зямлёй [11, с. 50].

Будучы асабіста залежнымі ад сваіх паноў, гэтыя сяляне працавалі па найме не толькі ў сельскай гаспадарцы, але і ў прамысловасці. Нягледзячы на тое, што колькасць прадпрыемстваў, якія былі заснаваны на прыгоннай працы, пераважала колькасць заснаваных на найме ў 1,5 раза, а па колькасці работнікаў – у 1,8 раза [15, с. 321], практыка найму сялян сведчыла аб паступовым пранікненні ў сельскую гаспадарку капіталістычных адносін.

Пад уплывам таварна-грашовых адносін у першай палове XIX ст. паглыбляецца спецыялізацыя асобных раёнаў Беларусі. Паўночная частка вызначалася як раён ільнаводства, заходняя – танкаруннай авечкагадоўлі, цэнтральная – вырошчвання бульбы. Спецыялізацыя ўказвала на наяўнасць лішкаў спецыфічных тавараў у адным рэгіёне, якія карысталіся попытам у іншых. Гэта спрыяла развіццю ўнутранага і знешняга гандлю. У дарэформенны перыяд у эканамічнай сувязі паміж асобнымі раёнамі значную ролю адыгрываў кірмашовы гандаль. На кірмашы ў вялікай колькасці паступалі прадукты ў першую чаргу панскіх, а таксама сялянскіх гаспадарак. Развіццю гандлю, а разам з ім і таварна-грашовых адносін спрыяла разгалінаваная рачная сістэма (Днепр, Нёман, Заходняя Дзвіна, Сож, Прыпяць, Заходні Буг, Бярэзіна і інш.). Агульная працягласць водных шляхоў у 5 заходніх губернях складала 5,4 тыс. вёрст [16, с. 30]. Лён быў найбольш распаўсюджанай рынкавай культурай, якая карысталася попытам на знешнім рынку і вялікімі партыямі сплаўлялася па Заходняй Дзвіне ў Рыгу [13, с. 364]. З гаспадарак буйных землеўладальнікаў Беларусі на продаж у другія губерні Расіі ў 40–50-я гг. XIX ст. адпраўлялі 70–80 % сабранага жыта і 45–50 % ячменю, аўса, бульбы і гароху [4, с. 29].

Ва ўмовах усё большага развіцця рынкавых адносін прадпрыемальныя памешчыкі пашыралі пасевы тэхнічных культур: ільну і канпель. Некаторыя ўладальнікі маёнткаў сталі займацца вырошчваннем цукровых буракоў. Тут жа ствараліся і цукровыя заводы. Шэраг

памешчыкаў пачалі вопыты па вырошчванні тытуню. Рост піваварэння падняў попыт на хмель [8, с. 83].

У першай палове XIX ст. у Беларусі з'яўляюцца памешчыкі-прадпрымальнікі. Імкненне павялічыць прыбыткі штурхала іх да арганізацыі ў сваіх маёнтках розных прамысловых прадпрыемстваў. Нямала мясцовых паноў і арандатараў адначасова з традыцыйнай сельскагаспадарчай вытворчасцю мелі броварныя, шкіпідарныя, смалакурныя, паташныя заводы, піваварні, сукнавальні і млыны. Да 1860 г. колькасць памешчыцкіх прамысловых прадпрыемстваў (акрамя вінакурных) складала 942. На 30 з іх ужываліся машыны, аб'ём прамысловай прадукцыі складаў болей за 3 тыс. рублёў [17, с. 59]. У асноўным гэта былі маленькія прадпрыемствы з невялікай колькасцю работнікаў, але яны парушалі стары традыцыйны феадальны лад вытворчасці, заснаваны на перавазе сельскагаспадарчай працы.

Прамысловыя прадпрыемствы памешчыкаў-прадпрымальнікаў размяшчаліся ў асноўным у сельскай мясцовасці. Тут выкарыстоўвалася сыравіна маёнткаў і дармавая рабочая сіла прыгонных сялян. Найбольш важнае месца ў прамысловай вытворчасці займала вінакурства. Беларускія і літоўскія памешчыкі мелі права прапінацыі, гэта значыць вытворчасці і продажу гарэлкі, якая выраблялася на шматлікіх вінакурнях з зерня і бульбы. Як тэхнічная сыравіна для вінакурства бульба прыносіла вялікія прыбыткі. Дзесяціна, засаджаная гэтай культурай, пры перапрацоўцы яе на гарэлку давала прыкладна ў 4 разы болей прыбытку, чым тая ж дзесяціна, засеяная жытам [1, с. 162–163]. Хлеб і бульбу пераганялі ў прадукт, рэалізацыя якога без асаблівых цяжкасцей на выгадных умовах збывалася на мясцовым рынку. Выраб і продаж спіртных напояў прыносіў памешчыкам Беларусі вялікія прыбыткі. Вінакурства стабілізавала эканамічнае становішча панскіх гаспадарак, давала гарантваную крыніцу пастаяннага прыбытку. Маючы мажлівасць утылізаваць асноўныя культуры земляробства – зерне і бульбу, – памешчыкі менш залежалі ад хістання кан'юнктуры рынку [8, с. 85].

Некаторыя беларускія памешчыкі-прадпрымальнікі даволі паспяхова займаліся вытворчасцю жалеза і чыгуну. Вядома паспяхова праца металургічных прадпрыемстваў Храптовіча ў Вішневе (Ашмянскі павет), Старынкаўскі чыгуналіцейны і машынабудаўнічы

завод памешчыка Бенкендорфа (Чэрыкаўскі павет) [12, с. 146–150].

У той жа час большасць беларускіх памешчыкаў па-ранейшаму вяла сваю гаспадарку па-старому. Яны не мелі капіталу для ўвядзення сельскагаспадарчых машын. У іх адсутнічаў досвед у рацыяналізацыі гаспадаркі, і, нарэшце, яны не жадалі ніякіх зменаў. Многія з іх нават не ўсведамлялі самую ідэю неабходнасці мадэрнізацыі гаспадаркі і ліквідацыі прыгону. Ва ўмовах пашырэння таварна-грашовых адносін сярэднія і дробныя памешчыкі дзеля павелічэння колькасці сельскагаспадарчай прадукцыі ў сваіх маёнтках павялічвалі фальварковыя ўгоддзі, абезземельваючы прыгонных, узмацнялі эксплуатацыю сялян і тым самым падрывалі іх гаспадарку.

Заклучэнне. Гаспадарка буйных памешчыкаў Беларусі, у першую чаргу заходніх і цэнтральных губерняў, да часу адмены прыгону паступова ўцягвалася ў таварна-грашовыя адносіны, заставалася ў значнай ступені жыццяздольнай і не знаходзілася ў стане глабальнага крызісу. У прыватнаўласніцкім аграрным сектары эканомікі назіраліся важныя змены. Яны праяўляліся ў пашырэнні найму рабочай сілы, прымяненні палепшаных прылад працы і машын, пераходу ад трохполля да шматпольнай сістэмы, павялічэнні ўдзельнай вагі тэхнічных культур і г. д. Усё гэта спрыяла развіццю прадукцыйных сіл не толькі ў сельскай гаспадарцы, але і ў іншых галінах вытворчасці. З'яўляюцца памешчыкі-прадпрымальнікі, якія становяцца сапраўднымі носьбітамі тэхнічна-эканамічнага развіцця сельскай гаспадаркі краю. Яны імкнуліся спалучыць прамысловую і сельскагаспадарчую вытворчасць, ставілі апошняю на камерцыйную аснову, ужывалі машыны і механізмы, пераходзілі на ўдасканаленую плодпераменную сістэму земляробства. Гэта сведчыла аб пранікненні ў панскую гаспадарку новых капіталістычных адносін. Зразумела, што для такіх уладальнікаў вызваленне сялян было не толькі магчымым, але і пажаданым. «Развязаўшыся» са сваімі прыгоннымі, памешчыкі пазбаўляліся неабходнасці клапаціцца аб адказнасці за ўплату дзяржаўных падаткаў, клопату аб сваіх сялянах падчас голаду і іншых бедстваў. Захаваўшы за сабой зямлю, паны маглі смела глядзець у будучыню. Вопыт суседніх прыбалтыйскіх губерняў, дзе ўжо даўно быў ліквідаваны прыгон, падказваў ім «суццэшалную будучыню». Сяляне, атрымаўшы волю, вымушаны будучь ісці да паноў наймацца на працу.

ЛІТАРАТУРА

1. Улащик, Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии / Н. Н. Улащик. – М. : Наука, 1965. – 479 с.
2. Козловский, П. Г. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в. / П. Г. Козловский. – Минск : Наука и техника, 1982. – 206 с.
3. Пичета, В. И. Помещичье хозяйство накануне реформы / В. И. Пичета // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем : в 6 т. – М., 1911. – С. 105–139.
4. Чепко, В. В. Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине XIX века / В. В. Чепко ; Акад. наук Белорус. ССР, Ин-т истории. – Минск : Наука и техника, 1966. – 213 с.
5. Болбас, М. Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1775–1861 гг.) / М. Ф. Болбас ; Акад. наук БССР, Ин-т экономики. – Минск: (б.м.), 1966. – 268 с.
6. Панютин, В. П. Историография аграрной истории Беларуси 1861–1917 гг. : монография / В. П. Панютин ; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск, 2005. – 262 с.
7. Панютин, В. П. Помещичье землевладение в Белоруссии во второй половине XIX в. / В. П. Панютин // Проблемы аграрной истории : в 2 ч. ; ред. В. Л. Янина. – Ч. 2. (XIX – 30-е годы XX в.) – Минск : Наука и техника, 1978. – С. 66–77.
8. Кіштываў, А. Эканамічныя ўмовы фарміравання беларускай нацыі ў канцы XVIII ст. – 50-х гг. XIX ст. / А. Кіштываў // 3 глыбы вякоў. Наш край. – Вып. 2. – Минск : Беларуская навука, 1997. – С. 79–100.
9. История Центрально-Восточной Европы / Н. Алексун [и др.]. – СПб. : Евразия, 2009. – 1120 с.
10. Каханюўскі, А. Г. Гісторыя Беларусі другой паловы XIX ст. / А. Г. Каханюўскі. – Минск : БДУ, 2012. – 151 с.
11. Гісторыя Беларускай ССР : у 5 т. / гал. рэдкал. : І. М. Ігнаценка (старш.) [і інш.]. – Минск : Навука і тэхніка, 1972–1975 ; рэдкал. : К. І. Шабуня (гал. рэд.) [і інш.]. – 1972. – Т. 2 : Беларусь у перыяд капіталізму (1861–1917 гг.). – 688 с.
12. Бобровский, П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба : Гродненская губерния / П. Бобровский. – СПб. : тип. Департамента Ген. штаба, 1863. – Ч. 1. – 866 с.
13. Зеленский, И. Материалы для географии и статистики Российской империи, собранные офицерами Генерального штаба / И. Зеленский. – СПб. : воен. тип., 1864. – Ч. 1 : Минская губерния. – 672 с.
14. Струве, П. Б. Крепостное хозяйство. Исследование по экономической истории России в XVIII и XIX вв. / П. Б. Струве. – М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1913. – XXVII. – 339 с.
15. Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да 1996 г. : у 3 т. / В. І. Мясешка [і інш.] ; рэд. В. І. Мясешка. – Минск : Беларус. навука. – 1997. – Т. 1 : Гісторыя сялянства Беларусі ад старажытных часоў да 1861 г. – 431 с.
16. Бейлькин, Х. Ю. Сельскохозяйственный рынок Белоруссии 1861–1914 гг. / Х. Ю. Бейлькин. – Минск : Наука и техника, 1989. – 286 с.
17. Разложение крепостнической системы и процесс формирования капиталистического уклада в сельском хозяйстве Белоруссии и Литвы : материалы научной сессии (1975 год; Вильнюс). – Вильнюс; Минск, 1975. – 131 с.

REFERENCES

1. Ulashchik, N. N. Predposylki krestyanskoj reformy 1861 g. v Litve i Zapadnoy Belorussii / N. N. Ulashchik. – M. : Nauka, 1965. – 479 s.
2. Kozlovskiy, P. G. Zemlevladieniye i zemlepolzovaniye v Belorussii v XVIII – pervoy polovine XIX v. / P. G. Kozlovskiy. – Minsk : Nauka i tekhnika, 1982. – 206 s.
3. Picheta, V. I. Pomeschchichye khozyastvo nakanune reform / V. I. Picheta // Velikaya reforma. Russkoye obshchestvo i krestyanskiy vopros v proshlom i nastoyashchem: v 6 t. – M., 1911. – S. 105–139.
4. Chepko, V. V. Selskoye khozyaystvo Belorussii v pervoy polovine XIX veka / V. V. Chepko; Akad. nauk Belorus. SSR, In-t istorii. – Minsk : Nauka i tekhnika, 1966. – 213 s.
5. Bolbas, M. F. Razvitiye promyshlennosti v Belorussii (1775–1861 gg.) / M. F. Bolbas; Akad. nauk BSSR, In-t ekonomiki. – Minsk : (b.m.), 1966. – 268 s.
6. Panyutich, V. P. Istoriografiya agrarnoy istorii Belarusi 1861–1917 gg.: monografiy / V. P. Panyutich; Nats. akad. nauk Belarusi, In-t istorii. – Minsk, 2005. – 262 s.
7. Panyutich, V. P. Pomeschchichye zemlevladieniye v Belorussii vo vtoroy polovine XIX v. / V. P. Panyutich // Problemy agrarnoy istorii: v 2 ch.; red. V. L. Yanina. – Ch. 2. (XIX – 30-ye gody XX v.) – Minsk : Nauka i tekhnika, 1978. – S. 66–77.
8. Kishytau, A. Ekanamichnyya umovy farmiravannya belaruskay natsyi u kantsy XVIII st. – 50-kh gg. XIX st. / A. Kishytau // Z glybi vyakou. Nash kray. – Vyp. 2. – Minsk : Belaruskaya navuka, 1997. – S. 79–100.
9. Istoriya Tsentralno-Vostochnoy Yevropy / N. Aleksyun [i dr.]. – SPb. : Yevraziya, 2009. – 1120 s.
10. Kakhanyouski, A. G. Gistoryya Belarusi drugoy palovy XIX st. / A. G. Kakhanyouski. – Minsk : BDU, 2012. – 151 s.
11. Gitstoryya Belaruskay SSR: u 5 t. / gal. red. kal.: I. M. Ignatsenka (starsh.) [i insh.]. – Minsk: Navuka i tekhnika, 1972–1975; red. kal.: K. I. Shabunya (gal. red.) [i insh.]. – 1972. – T. 2.: Belarus u peryad kapitalizmu (1861–1917 gg.). – 688 s.
12. Bobrovskiy, P. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami generalnogo shtaba: Grodnenskaya guberniya / P. Bobrovskiy. – SPb. : tip. Departamenta Gen. shtaba, 1863. – Ch. 1. – 866 s.
13. Zelenskiy, I. Materialy dlya geografii i statistiki Rossiyskoy imperii, sobrannyye ofitserami Generalnogo shtaba / I. Zelenskiy. – SPb. : voyen. tip., 1864. – Ch. 1: Minskaya guberniya. – 672 s.
14. Struve, P. B. Krepostnoye khozyaystvo. Issledovaniye po ekonomicheskoy istorii Rossii v XVIII i XIX vv. / P. B. Struve. – M. : lzd. M. i S. Sabashnikovyykh, 1913. – XXVII. – 339 s.
15. Gistoryya syalyanstva Belarusi sa starazhytnykh chasou da 1996 g.: u 3 t. / V. I. Myaleshka [i insh.]; red. V. I. Myaleshka. – Minsk : Belarus. navuka. – T. 1: Gistoryya syalyanstva Belarusi ad starazhytnykh chasou da 1861 g. – 1997. – 431 s.
16. Ulashchik, N. N. Predposylki krestyanskoj reformy 1861 g. v Litve i Zapadnoy Belorussii / N. N. Ulashchik. – M. : Nauka, 1965. – 479 s.
17. Chepko, V. V. Selskoye khozyaystvo Belorussii v pervoy polovine XIX veka / V. V. Chepko; Akad. nauk Belorus. SSR, In-t istorii. – Minsk : Nauka i tekhnika, 1966. – 213 s.